

УДК 159.9

*Сільченко Ю.С., магістр соціально-психологічного факультету НУЦЗУ;
Афанасьєва Н.Є., канд. психол. н., доцент, доцент кафедри психології
діяльності в особливих умовах НУЦЗУ*

ПРОФІЛАКТИКА КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ У СТУДЕНСЬКОМУ ВІЦІ

У статті представлені теоретичні аспекти проблеми кризових станів у процесі формування професійної ідентичності у студентів та їх зв'язок зі життєстійкістю. Кризова ситуація представлена як чинник професійного і особистісного становлення, періодом для розвитку основних соціогенних потенцій.

Ключові слова: криза, ідентичність, криза ідентичності, юнацький вік, життєстійкість, психічне здоров'я.

В статье представлены теоретические аспекты проблемы кризисных состояний в процессе формирования профессиональной идентичности у студентов и их связь с жизнестойкостью. Кризисная ситуация представлена как фактор профессионального и личностного становления, периодом для развития основных социогенных потенций.

Ключевые слова: кризис, идентичность, кризис идентичности, юношеский возраст, жизнестойкость, психическое здоровье.

Постановка проблеми. Студентство як соціально-психологічна вікова категорія є перехідною соціальною групою, на яку сучасне суспільство покладає великі надії. Молодь є саме тією суспільною групою, яка переживає період становлення соціальної зрілості. Як найважливіша складова людського капіталу і соціальний ресурс суспільства, молодь володіє найбільш довгостроковим потенціалом, тому можливості її самореалізації є значущим чинником становлення нашої країни.

Найбільш уразливими в плані самовизначення є групи, що знаходяться на стадії вікового соціального вибору та соціальної ідентифікації - групи студентів. Сучасна освітня ситуація характеризується тим, що частина студентів знаходяться в кризовій ситуації, відчують тягар екзистенціальних проблем: вони включені в численні потоки інформації, в переживання своєї цінності, поставлені перед оцінкою свого професійного вибору. Різноманітність цих процесів ускладнює формування особистісної та соціальної ідентичності, в ситуаціях коли студенти не можуть осмислити протиріччя і виробити цілісну систему цінностей, що призводить до кризових станів, станів дезадаптації і нерідко до порушень психічного здоров'я.

Тому, вкрай актуальне, на сьогоднішній день, питання формування та подолання кризи ідентичності в контексті розвитку гармонійної особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На актуальність дослідження ідентичності та ідентифікаційних процесів вказували представники вітчизняної та зарубіжної психології, зокрема Р.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн зазначали необхідність вивчення умов збереження особистістю ідентичності у процесі становлення. А. Н. Леонт'єв обґрунтував актуальність організації процесів ідентифікації існуванням взаємозв'язку між психофізіологічною мінливістю людини та її стійкістю як особистості.

Д.І. Фельдштейн пов'язував становлення ідентичності із соціалізацією та індивідуалізацією особистості. Е. Еріксон вказував на необхідність вивчення ідентичності для виживання не лише окремої істоти, а всього людства. Е. Фромм становлення ідентичності вважав умовою задоволення потреби особистості у переживанні власної неповторності.

Проблема кризи ідентичності у вітчизняній психології вивчається в різних аспектах: особистісному, етнічному, комунікативному, професійному, про що свідчить ряд дослідників (Т.Р. Стефаненко, Г.У. Солдатова, Н.Л. Іванова, Р.Б. Мазілова, Ю.Р. Овчинникова, Л.Н. Ожигова, В.Р. Орестова).

Проблема життестійкості розглядається з різних сторін: і як різновид копінга (К.І. Анциферова, В.В. Каминіна, А.Р. Маклаков), і як самостійний феномен (Л.А. Александрова, С.А. Богомаз, Д.А. Леонт'єв, Т.В. Наливайко). При цьому найбільша увага приділяється кризі ідентичності в юнацькому періоді, зазвичай він збігається з періодом навчання у ВНЗ (Р.А. Ахмеров, Е.В. Бурмістрова, І.Н. Карась, В.А. Снежкова, О.В. Ходаковська), а так само особливостям розвитку витривалості у студентів (М.В. Логінова).

У теоретичному плані проблема зв'язку життестійкості та кризи ідентичності фактично не вивчена взагалі. Практично відсутні дослідження, які виявляли б прояв витривалості при переживанні кризи ідентичності у студентів.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши різні наукові джерела, порівнявши теорії, підходи та дослідження можна припустити, що у студентів з низьким рівнем життестійкості виявляється ряд ознак кризи ідентичності, які можуть призводити до формування негативної ідентичності.

В літературі існує не тільки визначення поняття "ідентичність", але і "кризи", яка розглядається як періодично повторюючись, протягом життя, гостре, обмежене в часі, суб'єктивне переживання неможливості реалізації життєвих цілей, планів. Такі переживання "перекривають" можливості та ресурси особистості, позбавляють її на деякий час здатності протистояти сформованій ситуації.

Поняття ідентичності активно розглядається в сучасній психології. Традиційно, появу терміна «ідентичність» в психології пов'язують з ім'ям Е. Еріксона, заслуга якого полягає в тому, що він перший дослідив

ідентичність, використовуючи як психоаналітичний, так і соціологічний підхід, відповідно надав проблемі ідентичності міждисциплінарний статус і зміст [1].

В теорії Е. Еріксона ідентичність розглядається як процес організації життєвого досвіду в індивідуальне «Я». Такий підхід передбачає динаміку або становлення ідентичності протягом усього життя людини. В цьому сенсі основною функцією ідентичності є адаптація: згідно з автором, процес становлення і розвитку ідентичності «надає цілісність та індивідуальність досвіду людині, дає їй можливість передбачати, як внутрішні, так і зовнішні небезпеки і порівнювати свої можливості з соціальними можливостями, наданими суспільством». Таким чином, поняття ідентичності співвідносно для Е. Еріксона насамперед з поняттям постійного, безперервного розвитку «Я».

Науковці стверджують, що криза ідентичності може проявлятися у осіб різного віку, статі, різного соціального статусу, професійного та життєвого досвіду. Дана проблема виходить за межі загальної психології, і вирішується на перетині вікової, педагогічної та диференціальної психології. Саме тому особливого значення набуває дослідження ідентичності у молоді юнацького віку, оскільки саме для неї характерне загострення психологічної кризи, що проявляється в індивідуальних, соціально-особистісних виборах, самовизначенні та інших психологічних феноменах.

Як зазначають різні автори, пошук ідентичності може відбуватися по різному. Один із способів вирішення цієї проблеми полягає у випробуванні різних ролей. Деякі молоді люди після рольового експериментування та моральних пошуків починають просуватися в напрямку певної цілі. Інші, зовсім можуть оминати кризу ідентичності. До таких відносяться ті, хто беззастережно приймає цінності своєї сім'ї і обирає шлях, визначений батьками. Деякі молоді люди, у пошуках ідентичності зустрічають значні труднощі. Нерідко ідентичність здобувається тільки після тривалих випробувань, численних спроб і помилок [4].

У багатьох випадках людині так і не вдається досягти міцного відчуття власної ідентичності. Головною небезпекою, якої, на думку Е. Еріксона, повинна уникнути молода людина в цей період, є розмите відчуття свого "Я" внаслідок розгубленості, сумнівів у можливості спрямувати своє життя в потрібне русло. Він вважає центральним психологічним процесом юності формування особистої ідентичності, тобто почуття індивідуальної самототожності, наступності та єдності [3]. У випадку, коли не формується особиста ідентичність, можливе виникнення неадекватної ідентичності, що проявляється у вигляді:

- відходу від психологічної інтимності - запобігання тісних міжособистісних стосунків;
- «розмите» відчуття часу, нездатність будувати життєві плани, страх дорослішання і змін;

- невміння реалізувати свої внутрішні ресурси і зосередитися на якійсь головній діяльності;

- формування "негативної ідентичності", що виражається у відмові від самовизначення і вибір негативних зразків для наслідування.

Сьогодні криза ідентичності, як вказує К.В. Коростеліна, це щось більше, ніж стан психічно хворих або стадія розвитку підлітків, відсутність ідентичності та безперервності відчувають все більше людей у різних куточках землі.

В роботах А. Ватермана в більшій мірі акцентується ціннісно-вольовий аспект розвитку ідентичності. А. Ватерман вважає, що ідентичність пов'язана з наявністю у людини чіткого самовизначення, що включає вибір цілей, цінностей і переконань, яким людина прямує в життя. Цілі, цінності і переконання А. Ватерман називає елементами ідентичності. Вони формуються в результаті вибору серед різних альтернативних варіантів в період кризи ідентичності та є підставою для визначення життєвого спрямування, сенсу життя.

Р. Бриквелл вважає особистісну ідентичність вторинною по відношенню до соціальної. У взаємодії із соціальним світом людина активно засвоює поняття, за допомогою яких пізнає себе. Засвоєні їм категорії соціальної ідентичності і соціальних ролей, забезпечують:

- Формування змістовної структури особистісної ідентичності (набору характеристик, що використовуються для самоописів).

- Оцінку елементів змістової структури (моральні та соціальні норми, що задаються референтною групою).

Таким чином, розглянувши думку різних авторів ми з'ясували, що особистісна ідентичність є продуктом соціальної ідентичності, але, будучи сформованою, починає активно впливати на останню.

Розглядаючи формування ідентичності як одного з аспектів соціалізації особистості, Р.М. Андреева, вказувала на ряд переломних моментів її становлення, визначаючи, у якому напрямку соціалізація буде розвиватися: у позитивному, що веде до подальшої інтеграції в суспільство, або у негативному, що веде до маргіналізації. Однією з таких критичних точок розвитку ідентичності є виділена ще Е. Еріксоном, нормативна криза - «Ідентичність проти змішування ролей». Саме на даному етапі, зіткнувшись з новими вимогами до самих себе, часто молоді люди виявляються нездатними дати на них адекватну відповідь. Їх ідентичність активно трансформується. Юнаками використовуються стратегії для подолання кризи ідентичності, які можуть бути непродуктивними і це може призвести до формування у них елементів негативної ідентичності [4].

На наш погляд, розуміння шляхів подолання кризи ідентичності на даному віковому етапі і запобігання формування негативної соціальної ідентичності за рахунок вибору продуктивних стратегій його подолання можливе у зв'язку з такою властивістю особистості, як життєстійкість.

Про феномен життестійкості (*hardiness*) і його значення для людини вперше заговорив американський психолог С. Мадді, з точки зору якого поняття «життестійкість» відображає психологічну живучість і розширену ефективність людини, пов'язану з її мотивацією до подолання стресогенних життєвих ситуацій [2]. Термін «життєздатність» (*resilience*) буквально перекладається як гнучкість, пружність, еластичність, стійкість (до зовнішніх впливів) і як здатність швидко відновлювати здоровий фізичний і душевний стан [5]. Існує низка визначень поняття «життестійкість (життєздатність)». Найбільш поширеним є розуміння цього поняття як здатності до розвитку, виживання і самостійного існування. Д.О. Леонтьєв вважає, що дана властивість особистості характеризує міру здатності особистості витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню збалансованість і не знижуючи успішність діяльності [1].

Життестійкість представляє собою систему переконань про себе, світ, відносини із світом. Життестійкість людини пов'язана із можливістю подолання різних стресів, підтримкою високого рівня фізичного і психологічного здоров'я, а також з оптимізмом, самоефективністю, суб'єктивною задоволеністю власним життям, здатністю до неперервного особистісного саморозвитку [2].

За С. Мадді, життестійкість (“*hardiness*”) складається з трьох компонентів: залученість, контроль та прийняття ризику. Перша складова життестійкості – «залученість» – важлива характеристика ставлення людини до себе, оточуючого світу та характеру взаємодії з ним, яка дає сили та мотивує її до самореалізації, лідерства, здорового способу думок та поведінки; дає можливість відчувати себе значущою і достатньо цінною, щоб повністю включитися в розв'язання життєвих завдань, не звертаючи увагу на наявність стресогенних факторів та змін. Другий компонент життестійкості – «контроль». Контроль за обставинами організує пошук шляхів впливу на результати стресогенних змін, в протипагу впаданню в стан безпорадності та пасивності. Третя складова життестійкості – «прийняття ризику» – допомагає людині бути відкритою до оточуючого світу, інших людей, суспільства. Суть її полягає в сприйнятті особистістю життєвих подій та проблем як виклику і випробування особисто для себе. С. Мадді підкреслює важливість вираженості всіх трьох компонентів для збереження здоров'я, оптимального рівня працездатності та активності в стресогенних умовах [2]. Проте можна говорити як про індивідуальні відмінності вираженості кожного з трьох компонентів у складі життестійкості, так і про необхідність їх узгодженості між собою.

Тобто, розглянувши поняття «життестійкість», ми з'ясували, що, травмуючі життєві ситуації відіграють не тільки негативну роль, вони є джерелом досвіду, необхідного для розвитку кожної людини. Якщо «нежиттєвостійка» особистість уникає важку для себе ситуацію, втра-

чаючи тим самим можливість дізнатися щось нове для себе, то «життєвостійка» особистість завдяки відповідним аттїтюда успішно вирішує її, знаходячи нові сили для особистісного розвитку.

Психічне здоров'я студента, будучи явищем багаторівневим, може страждати на одних рівнях при відносній схоронності інших. Воно визначається запасом міцності (життєстійкості) у відношенні можливих пагубних впливів навчально-виховного процесу у вузі. Життєстійкість особистості визначає те, наскільки надійно й легко захисні сили компенсують ці впливи, не допускаючи перекручувань протікання психічних процесів.

Таким чином, розгляд зв'язку життєстійкості та ідентичності в особистості, яка переживає її кризу, може бути першим кроком у вивченні життєстійкості як чинника подолання цієї кризи і становить актуальність цього дослідження.

Висновки. Зіставивши і проаналізувавши різні підходи до проблеми кризи ідентичності, ми зупинилися на визначенні, згідно з яким ідентичність розуміється як система, у якій умовно можна виділити два компоненти - особистісну і соціальну ідентичність. При цьому особистісна ідентичність є динамічною структурою особистості, що забезпечує її цілісність за рахунок інтеграції і синтезу цінностей, окремих ідентифікацій і ролей у різні періоди життя людини, а соціальна ідентичність - це складна динамічна система, що складається з автостереотипів і гетеростереотипов, організованих у вигляді конструктів. Дані конструкти організовані ієрархічно, причому характер ієрархії залежить від особливостей життєдіяльності особистості. Засвоєння соціальних стереотипів відбувається в ході категоризації - процесу об'єднання оточуючих людей за якою-небудь ознакою, та самокатегоризації - процесу віднесення особистості сомою себе до якої-небудь соціальної групи на підставі притаманних їй ознак.

Також, на основі аналізу літератури, для емпіричного дослідження даного питання, нами були обрані наступні критерії, запропоновані в рамках вітчизняної і зарубіжної психології:

- перенесення особистістю на себе гетеростереотипов іншої групи, що виражається у приписуванні собі негативних рис або низької оцінки актуального розвитку наявних рис;
- категоризація себе виключно в групових термінах («студент», «чоловік») без їх оцінки;
- прагнення до ідентифікації себе переважно з неформальними групами;
- високий рівень тривожності.

Якщо при вивченні ідентичності акцентувати свою увагу на розгляді ціннісно-мотиваційної сфери особистості то можна виділити три основних критерії кризи ідентичності:

1) для особистості в певній мірі не доступно задоволення значущих мотивів (для цього критерію визначальним стало розбіжність між "значущими" і "доступними" термінальними цінностями, виділеними Рокичем);

2) значущі цінності пов'язані суперечливим чином з одними і тими ж конструктами (що перешкоджає задоволенню цих цінностей);

3) особистість не ідентифікує себе з тими конструктами, які за змістом (семантично) виявляються пов'язаними зі значущими цінностями.

Таким чином, ми вважаємо, що при вищенаведених умовах можна говорити про кризу ідентичності.

Також, ми припускаємо, що у осіб з низьким рівнем життєстійкості можуть бути виражені ряд ознак кризи ідентичності, які можуть призводити до формування негативної соціальної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Наука, 1994. – 324 с.

2. Александрова Л. А. Концепции жизнестойкости в психологии / Л. А. Александрова // Сибирская психология сегодня. Сб. научн. трудов. Вып. 2 / под. ред. М. М. Горбатова, А. В. Серого, М. С. Яницкого. – Кемерово : Кузбассвузизда, 2004. – 247 с.

3. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 366 с.

4. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

5. Шнейдер, Л. Б. Личностная, тендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2007. – 128 с.

УДК 159.9:159.94

Снісаренко А.Г., к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та педагогіки Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ;

Снісаренко Я.С., к. філол. н., доцент, доцент кафедри гуманітарних наук та іноземних мов Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗУ

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТИПОВИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНИХ ТИПІВ ОСОБИСТОСТІ ФАХІВЦІВ ПОЖЕЖНО- РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

У статті розкрито особливості прояву типових властивостей соціальних типів особистості фахівців пожежно-рятувальних підрозділів з різним рівнем професійної успішності. Виділено три суттєво різних соціальних типи працівників, що свідчить